David Peleman

Kijkend naar het landschap van binnenuit
De atlas als genre

> In plaats van het risico te lopen op een arbitraire omschrijving van een stadsgebied volgens historische of juridische grenzen, is het veel nuttiger om te proberen de mate van verstedelijking te taxeren van binnenuit.
>
> Stefano Boeri[1]

Volgens het Nederlandse woordenboek *Van Dale* kan het begrip 'atlas' op drie manieren gedefinieerd worden:
1. een boek met geografische of andere kaarten,
2. een boek met afbeeldingen die bij de tekst van een werk behoren,
3. een verzameling prenten, portretten, tekeningen die betrekking hebben op (de geschiedenis van) een stad, een streek, een land, een zee, een hemellichaam of het menselijk lichaam.

Drie definities die de atlas karakteriseren als de visuele representatie van een gegeven realiteit, die publiek gemaakt wordt als een boek of een coherente grafische collectie. In die zin kan de atlas begrepen worden als een medium dat een vocabularium aanreikt om het hoofd te bieden aan onze leefwereld, een instrument om zich te oriënteren in die wereld. De dubbelrol van de atlas als zowel de representatie van een gedeelde realiteit als een document dat deze representatie medieert in de publieke sfeer, heeft er vaak toe geleid dat de atlas geïnterpreteerd wordt als een objectief instrument en als wetenschappelijk kader om de realiteit te lezen en te begrijpen. In dit artikel bekijk ik enkele recent gepubliceerde atlassen en daarbij onderzoek ik (met enige zin voor achterdocht) hoe deze atlassen het voorwerp waren van een publiek discours over het territorium en het landschap. Wat introduceren deze atlassen in de publieke sfeer: een landschap of een verhaal óver het landschap?

Elke plaats verdient een atlas

Een archetypisch voorbeeld van een twintigste-eeuwse atlas is de wegenatlas zoals die gepubliceerd werd vóór de komst van het digitale tijdperk. Als een product van de groeiende toeristische industrie die het reizen per auto sterk promootte, werd deze atlas verondersteld alle noodzakelijke informatie te bieden voor degenen die zonder beperkingen Europa wilden bereizen. Het *Beste boek voor de weg* bijvoorbeeld, dat in de jaren 1970 gepubliceerd werd door de Nederlandse ANWB, had ambities die veel verder reikten dan het louter bijstaan van automobilisten die hun weg zochten over het Europese wegennet.[2] Het was een omvangrijke reisgids, die toelichting gaf bij lokale architectuur, diersoorten, planten en bomen, etc. Als een encyclopedie voor de bestuurder eerder dan als een ordinaire wegenatlas ambieerde dit boek de automobilist te emanciperen tot een gecultiveerde burger en een gedistingeerde reiziger. Het reikte een universeel kader aan voor de lezer, dat hem de kans gaf de bijzonderheden en het unieke karakter van alle bezienswaardigheden tijdens zijn reis te plaatsen. Nu allerlei informatie en referenties inherent onderdeel van onze 'gegooglede' blik op de wereld zijn geworden, heeft een dergelijke atlas zijn relevantie grotendeels verloren.[3] En hoewel die 'gegooglede' blik een veel lagere (of andersoortige) drempel heeft in termen van het 'publiek maken' van landschap, heeft dit er niet toe geleid dat de atlas verdwenen is uit de boekenkasten. Het lijkt eerder alsof de modus operandi van de atlas gewijzigd is. Als een dense, en vaak gethematiseerde collectie kennis en informatie, wordt de atlas gelezen als een remedie tegen een wereld die overspoeld wordt door informatie. Die remedie bestaat uit een narratief dat een specifiek verhaal naar voren schuift over de realiteit die in de atlas beschreven wordt. Dit narratief komt in de plaats van een onwrikbaar universeel kader, omdat dit niet langer het geschikte instrument is om in te spelen op een wereld die in een voortdurende staat van verandering verkeert. Volgens Rebecca Solnit 'verdient elke plek een atlas', omdat 'plekken lekkende containers zijn' die 'altijd refereren naar ergens anders (…). Wat wij plaatsen of plekken noemen, zijn stabiele locaties waar onstabiele krachten convergeren die niet kunnen worden vastgelegd door een omheining op het terrein of door grenzen in onze verbeelding – of door de perimeter van een kaart'.[4] Ik geloof dat de hedendaagse atlas de ambitie weerspiegelt om de betekenis van een plek te stabiliseren, door die onderdeel te maken van een publiek discours, een verhaal. De atlas dompelt de lezer onder in een gereconstrueerde wereld en reproduceert zo het landschap als onderdeel van een bepaalde doelgerichte, publieke sfeer. In die

1 Stefano Boeri, 'The Italian Landscape: Towards an Eclectic Atlas', in: Gabriele Basilico en Stefano Boeri, *Italy: Cross Sections of a Country* (Zürich: Scalo, 1998), 9-24:12.

2 ANWB, *Het beste boek voor de weg* (Bern: Hallwag AG/ Amsterdam: The Reader's Digest, 1975).

3 Mark Dorrian en Frédéric Pousin (red.), *Seeing from Above. The Aerial View in Visual Culture* (Londen/New York: I.B. Tauris & Co., 2013).

4 Rebecca Solnit, *Infinite City. A San Francisco Atlas* (Berkeley/ Los Angeles: University of California Press, 2010), vii.

David Peleman

Gazing at the Landscape from Within The Atlas as a Genre

> . . . rather than risk the arbitrary circumscription of a city area according to its historical or juridical boundaries, it is much more useful to try to re-assess the degree of urbanization from within.
>
> Stefano Boeri[1]

According to the Dutch *Van Dale* dictionary, the notion of 'atlas' can be understood in three ways:
1. a book with geographical and other maps;
2. a book with images that are part of a larger text or a work;
3. a collection of prints, portraits, drawings related to (the history of) a town, a region, a country, a sea, a celestial body or the human body.

Three definitions that characterise the atlas as the visual representation of a given reality made public as a book or as a coherent graphic collection. In that sense, the atlas can be understood as a medium that provides a vocabulary to encounter certain parts of the world we inhabit and a tool to orientate ourselves in that world. This double role of the atlas as a representation of a shared reality and as a document that mediates this representation in the public sphere, has often lead to the belief that the atlas is an objective tool and a scientific framework to read and understand the reality that surrounds us. In this article I will go through a selection of atlases published in recent years, examining how they were the subject of a particular public discourse about the territory and the landscape, and I do so with a certain sense of suspicion. What do these atlases make public: a landscape or a story about landscape?

Every Place Deserves an Atlas

An archetypal example of a twentieth-century atlas is the road atlas as it was published before the digital era. As a product of the growing tourist industry that promoted travelling by car, this atlas was supposed to provide all the necessary information for those who wanted to travel Europe without restraints. For example *Het beste boek voor de weg (*The best book for the road*)*, published by the Dutch road association in the 1970s, displayed ambitions that reached far beyond the simple task of guiding drivers over the European road network.[2] It was a comprehensive guidebook, discussing local architectural styles, species of birds, trees and plants, etcetera. As an encyclopaedia for the driver rather than a mere road atlas, the book aimed at emancipating drivers and turning them into cultivated citizens and distinguished travellers. It provided a universal framework for the reader, allowing him to 'place' the specificity and unique character of whatever he encountered on his journey. Nowadays this road atlas has to a large extent lost its relevance, since all kinds of data and references are an inherent part of our 'googled' gaze at the world.[3] A gaze with a much lower – or different – threshold in terms of making landscape public but nevertheless the atlas hasn't disappeared from our bookshelves. It rather seems as if its modus operandi has evolved. As a dense – and often themed – collection of knowledge and information, the atlas is considered a remedy against a world that is overwhelmed by information. This remedy consists of a narrative that brings to the fore a particular story about the reality that is being described in the atlas, and it does not present a fixed universal framework since this is no longer considered an appropriate tool to deal with a world that is in a continuous state of transformation. According to Rebecca Solnit, 'every place deserves an atlas' because 'places are leaky containers' that 'always refer beyond themselves'. 'What we call places are stable locations with unstable converging forces that cannot be delineated either by fences on the ground or by boundaries in the imagination – or by the perimeter of the map.'[4] I believe the contemporary atlas reflects the ambition to stabilise the meaning of a place by making it part of a particular and specific public discourse. It submerges or immerses the reader in a world that is re-created in the book and reproduces the landscape as part of a specific – goal-oriented – public discourse. In that sense, an atlas is as much a story about the public sphere of its creation as about the world it represents through its maps and images.

Gazing at the Landscape from Within

In order to submerge the reader – or beholder – in the story about the landscape that is being told, choosing the appropriate 'genre' to tell this story

1 Stefano Boeri, 'The Italian Landscape: Towards an Eclectic Atlas', in: Gabriele Basilico and Stefano Boeri, *Italy: Cross Sections of a Country* (Zurich: Scalo, 1998), 9-24:12.

2 ANWB, *Het beste boek voor de weg* (Bern: Hallwag AG and Amsterdam: The Reader's Digest, 1975).

3 Mark Dorrian and Frédéric Pousin (eds.), *Seeing from Above. The Aerial View in Visual Culture* (London and New York: I.B. Tauris & Co. Ltd., 2013).

4 Rebecca Solnit, *Infinite City. A San Francisco Atlas* (Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 2010), vii.

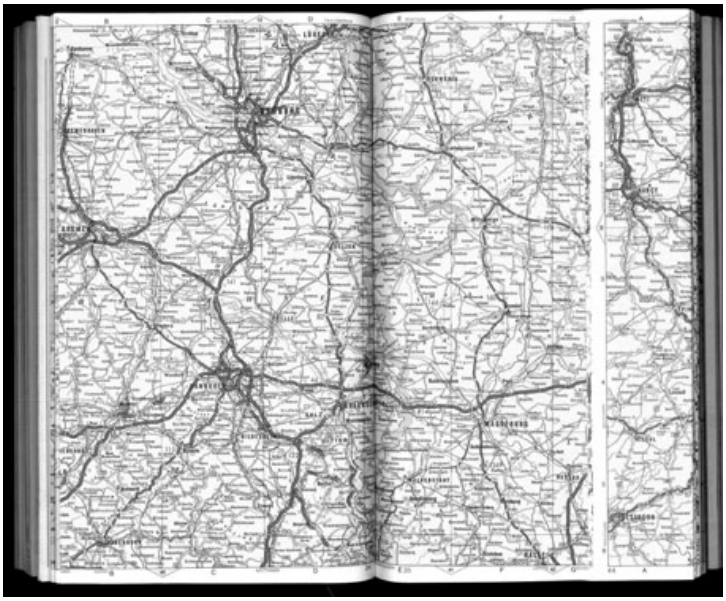

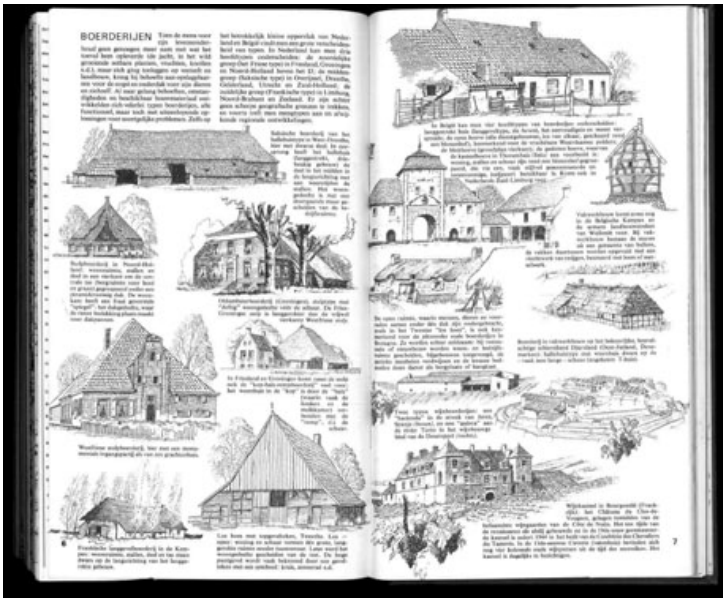

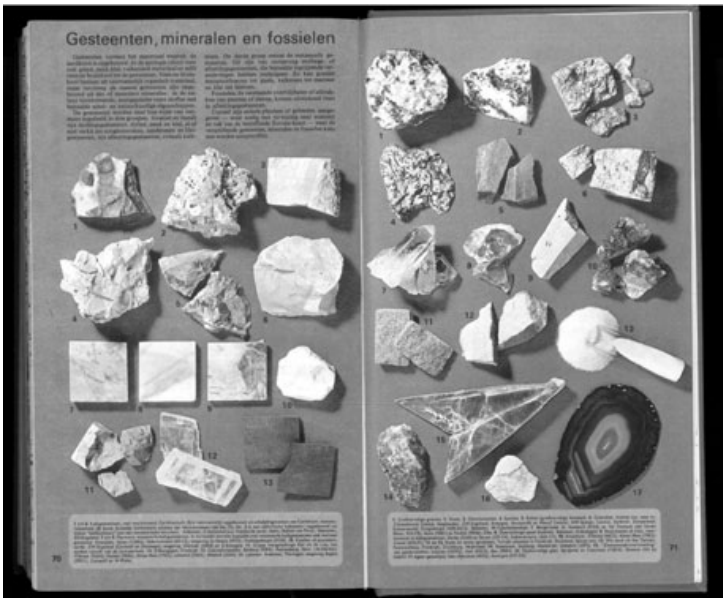

ANWB, *Het beste boek voor de weg*
(Bern: Hallwag AG & Amsterdam: The Reader's Digest, 1975)

zin zou men kunnen stellen dat een atlas evenveel vertelt over de publieke sfeer, waarin hij tot stand kwam, als over de wereld die erin voorgesteld wordt aan de hand van kaarten en beelden.

Kijkend naar het landschap van binnenuit

In het maken van een atlas is de keuze van een gepast 'genre', om het verhaal te vertellen, een cruciale beslissing om de lezer of aanschouwer onder te dompelen in het verhaal dat over het landschap verteld dient te worden. In het domein van de stedenbouw waren Stefano Boeri en Gabriele Basilico pioniers in het exploreren van een nieuw genre stedelijke analyse door middel van de atlas, toen zij in 1996 tijdens de architectuurbiënnale van Venetië hun blik op het Italiaanse territorium presenteerden.[5] Zes 'stukken' territorium werden daarbij gedocumenteerd aan de hand van 108 zwart-wit foto's van Basilico en van een kader voorzien door een discursief verhaal van Boeri. Het was een omvangrijke poging om het proces van urbanisatie te herinterpreteren. Het genre dat ze daarbij hanteerden om het territorium te lezen was, volgens Boeri, 'een invitatie om de veranderingen in overweging te nemen die gedurende de laatste 20 jaar het Italiaanse landschap hadden gevormd'.[6] Hij beweerde dat 'atlassen "montages" construeren van representaties op een bepaald terrein, (…) in elkaar gezette representaties die plekken fascinerend maken: in fysiek opzicht zijn ze statisch, maar qua betekenis onstabiel, zodat de diverse communicatiecodes ruim baan krijgen'.[7]

De schijnbaar open invitatie van Boeri en Basilico – heroverwegen wat er precies aan de hand is op het voormalige Italiaanse platteland en dit proces niet zonder meer stigmatiseren als louter urbanisatie – werd al vrij snel door verschillende atlassen die de nevelstad en haar landschap behandelden, opgevolgd. Atlassen presenteerden niet langer objectieve feiten, die voor waar moesten worden aangenomen, maar schotelden verhalen voor die poogden één van de lagen van de nevelstad vast te grijpen. Zodoende hoopten ze de nevelstad begrijpelijk en aantrekkelijk te maken, terwijl ze haar tegelijkertijd omvormden tot een inherent onderdeel van een breder publiek discours over verstedelijking. Het maken van een atlas als een 'uitnodiging' was in die zin een retorische truc die – enigszins misleidend – een soort openheid of open blik veronderstelde die de facto niet aanwezig was. Terwijl het overduidelijk was dat de foto's van Basilico en Boeri op een veelzijdige manier gelezen

5
Basilico en Boeri, *Italy*, op. cit. (noot 1).

6
Stefano Boeri, 'The Italian Landscape', op. cit. (noot 1), 9.

7
Ibid., 24.

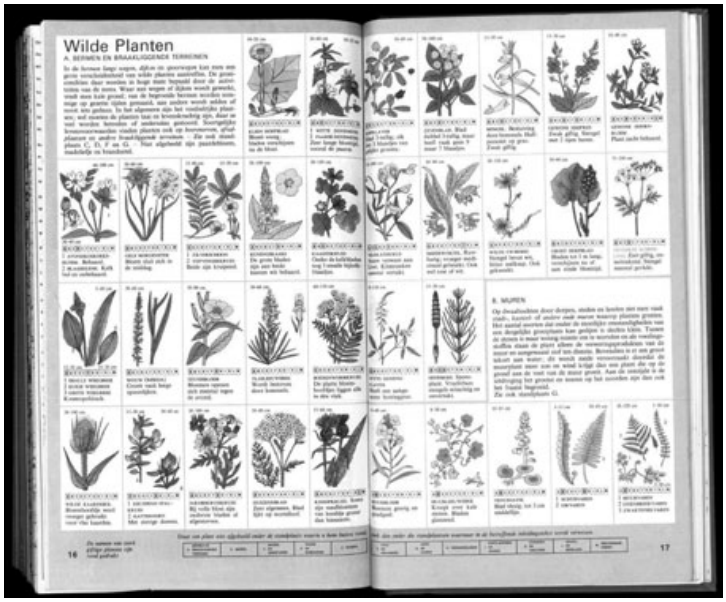

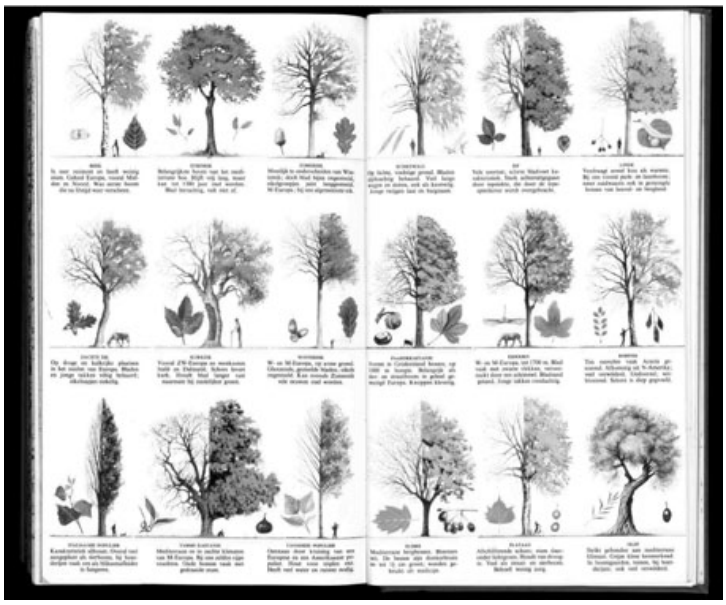

ANWB, *Het beste boek voor de weg*
(Bern: Hallwag AG & Amsterdam: The Reader's Digest, 1975)

is a crucial decision in the craft of making an atlas. In the field of urbanism, Stefano Boeri and Gabriele Basilico became pioneers in exploring a new genre of urban analysis by way of the atlas when they presented their view of the Italian territory at the 1996 International Venice Architecture Biennale.[5] Six 'portions of territory' were documented by 108 black-and-white photographs by Basicilo and framed by a discursive story by Boeri, in an attempt to reinterpret the process of urbanisation. According to Boeri, the genre they applied to read the territory was 'an invitation to consider the changes which had taken place in the Italian landscape over the last twenty years'.[6] He claimed that the atlases 'construct "montages" of representations on a single terrain . . . Montages of representations capable of compelling these sites, which are physically static but unstable in meaning.'[7]

This seemingly open invitation to reconsider what was happening in the former Italian countryside – and not simply to label or stigmatise this process as mere urbanisation – soon became the ambition of many atlases dealing with the nebular city and its landscape. Atlases no longer merely presented objective facts that had to be taken for granted, but themed stories that tried to grasp one of the layers of this nebular city. By doing so they aimed to make this city comprehensible and more appealing while simultaneously making it an inherent part of a broader public discourse on urbanisation. In that sense, making an atlas that is presented as an 'invitation' is a rhetorical trick that suggests a kind of openness that is de facto not there. While it was true one could read Basilico and Boeri's photographs in multiple ways, their series of images reflected a particular diagnosis of the territory's urban condition and a way to come to terms with this new condition of an urbanised territory.

This particular way of reading the territory and its landscape by way of an atlas with a strong narrative became a common practice during the following decade, even in atlases that did not explicitly claim to be doing so. In Flanders, the Department of Monuments and Landscapes of the Flemish Government published the *Landscape Atlas* in 2001. This atlas documented the relicts that remained of a historical landscape *against* the background of urbanisation – and not *with* it. The atlas indicated zones with historically important landscape elements that were the subject of minute and precise descriptions in a scientific and objective way.[8] By doing so, this atlas provided all the data

5
Basilico and Boeri, *Italy*, op. cit. (note 1).

6
Boeri, 'The Italian Landscape', op. cit. (note 1), 9.

7
Ibid., 24.

konden worden, weerspiegelde de reeks foto's ook een bijzonder gerichte diagnose van de stedelijke conditie van het territorium, maar bovenal ook een manier om met die nieuwe conditie in het reine te komen.

Deze eigenwijze manier om het territorium en zijn landschap te lezen aan de hand van een atlas met een sterk verhalend discours, werd een gebruikelijke praktijk gedurende het volgende decennium, zelfs in atlassen die dit niet expliciet tot doel stelden. In Vlaanderen publiceerde de Afdeling Monumenten en Landschappen van de Vlaamse overheid in 2001 de *Landschapsatlas*. Deze atlas documenteerde de overgebleven relicten van een historisch landschap en deed dit *tegen* de achtergrond van een verstedelijkingsproces – en niet *met* de dynamiek die dit proces met zich mee bracht. De atlas gaf de zones aan waar historisch belangrijke landschapselementen aanwezig waren, die op hun beurt het voorwerp waren van nauwgezette en precieze beschrijvingen volgens objectieve en wetenschappelijke normen.[8] Zodoende kon deze atlas alle data aanreiken, die vereist waren voor de ontwikkeling van een landschapsbeleid binnen deze historisch gedetermineerde zones. Echter, de atlas formuleerde geen oplossingen of antwoorden op vragen over landschap in zones waar dit soort historische relevantie afwezig was: de zogenaamde 'witte gebieden' of 'nieuwe landschappen'. Deze laatste waren (impliciet of expliciet) het onderwerp van atlassen, die door verschillende universitaire onderzoeksgroepen uit het vakgebied stedenbouw werden samengesteld, met als doel de complexiteit van de Vlaamse nevelstad te vatten.[9] Deze atlassen isoleerden het traditionele landschap niet als een afzonderlijk discours of verhaal, zoals het geval was bij de *Landschapsatlas*, maar onderkenden de hedendaagse conditie van de nevelstad als het product van een lange historische evolutie – en landschap was slechts één van de vele onderwerpen in dat verhaal. In plaats van een oplijsting van historische feiten boden deze atlassen narratieven over historische ontwikkelingen, aan de hand van kaarten, foto's en tekeningen, die de toon zetten voor het publieke discours. Zoekend naar de zin en betekenis van de nevelstad, presenteerden deze atlassen landschap niet als een opslagplaats van historische feiten, maar als een inherent nevenproduct van historische evolutie: landschap werd publiek gemaakt als een proces van voortdurende transformatie, dat nauw verweven was met het proces van verstedelijking.

De atlas werd een soort 'verhalenboek' dat beoogde een overtuigend en omvattend verhaal te brengen over landschap, als compensatie voor de twijfels rondom de discipline stedenbouw. Een discipline die nog ongedecideerd was over de situatie – van de nevelstad – waarmee ze zich geconfronteerd zag en over de positie die ze daartegenover moest innemen. Dat was ook het geval in Nederland, waar twijfels en vragen over de wijzigende condities van het landschap aan de oppervlakte kwamen. De ongekende uitkomst van deze evolutie leidde tot beschrijvingen van het territorium als een 'tussenland', waarbij de stand van zaken van de Nederlandse nevelstad in een internationaal perspectief werd geplaatst, met de stedenbouwkundige als een ontdekkingsreiziger die verrast en verwonderd is door wat hij aantreft tijdens zijn tocht doorheen dit territorium.[10] De *Atlas van de verandering* duidde de veranderingen van het Nederlandse landschap 'van binnenuit': niet door een kaart van deze transformaties of veranderingen te publiceren, maar aan de hand van interviews met de mensen die deze ruimte bewonen en gebruiken, en aan de hand van foto's die hun leven documenteren.[11]

Terwijl de hierboven vermelde atlassen eerder occasionele pogingen waren om de condities van de nevelstad en haar landschap te (be)grijpen, werd er de daaropvolgende jaren in Nederland een aantal atlassen gepubliceerd, die beoogden het landschap op een meer operationele wijze onderdeel te maken van het publiek debat; en deze atlassen lijken hun doel niet te hebben gemist. In een recente publicatie over de geschiedenis van de Nederlandse nationale luchthaven Schiphol, beweerde de architectuurhistoricus Koos Bosma:

> Ondanks de ongewone ligging in een polder onder de zeespiegel, het unieke omliggende landschap en het hoogst bijzondere ontwerp van de luchthaven zelf, Schiphol toch moet gerekend worden tot de megastructuren die Nederland de nodige allure bezorgen: de kruising van historische assen (tussen de *limes*, de grens van het Romeinse rijk die van oost naar west loopt, en de Nieuwe Hollandse Waterlinie, die van noord naar zuid reikt), het Zuiderzee project en de Deltawerken.[12]

8
Els Hofkens en Inge Roosens (red.), *Nieuwe impulsen voor de landschapszorg: de landschapsatlas, baken voor een verruimd beleid* (Brussel: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Afdeling Monumenten en Landschappen, 2001).

9
Bruno De Meulder en Michiel Dehaene (red.), *Atlas: fascikel 1: Zuidelijk-West-Vlaanderen* (Kortrijk: Anno '02, 2002); Françoise Vermeersch en Filip Buyse (red.) *Schelde-Landschapspark: atlas van de regio* (S.l.: Euro Immo Star, 2008); Pieter Uyttenhove en Philippe Van Wesenbeeck, *Nieuwe landschappen in Vlaanderen. Landschapsontwikkeling in Vlaanderen* (Brussel: Vlaamse Gemeenschap, Afdeling Monumenten en Landschappen, 2004).

10
Eric Frijters, David Hamers en Rainer Johann (red.), *Tussenland* (Den Haag: Ruimtelijk Planbureau/Rotterdam: NAi uitgevers, 2004).

11
Theo Baart (red.), *Atlas van de verandering: Nederland herschikt* (Rotterdam: NAi uitgevers, 2000).

that were required for a policy regarding landscape in these historically determined zones. It did not, however, formulate any solutions or answers to questions regarding landscape in the zones that did not display this kind of historical relevance – and that were labelled as 'white areas' or 'new landscapes'. The latter were – implicitly or explicitly – the subject of atlases made up by research groups in urbanism at different universities who tried to grasp the complexity of the Flemish nebular city.[9] These atlases did not isolate the traditional landscape as a separate discourse – as was the case in the *Landscape Atlas* – but ascertained the contemporary condition of the nebular city as the product of a long historical evolution – and landscape was one of the many topics of that story. Narratives of historical evolution – represented in maps, photographs, drawings – rather than a summary of historical facts determined the public discourse about landscape in these atlases. While searching for the sense of the nebular city, they did not present landscape as the repository of historical facts, but as the product of historical evolution itself: landscape was made public as a process of continuous transformation or evolution closely intertwined with the process of urbanisation.

The atlas became a kind of 'storybook', aiming to tell a convincing and encompassing story about landscape – as a compensation for the doubts that characterised the discipline of urbanism, which was as yet undecided about the situation it was confronting. This was also the case in the Netherlands, where doubts and questions were expressed about the changing conditions of the landscape. The unknown outcome of this evolution led to descriptions of the territory as a 'tussenland' – an 'in-between territory' – documenting the state of affairs of the Dutch nebular city in an international comparative perspective, with the urbanist acting as an explorer of this territory who is surprised and amazed by what he discovers there.[10] The *Atlas van de verandering* (Atlas of change) documented the transforma-

8
Els Hofkens and Inge Roosens (eds.), *Nieuwe impulsen voor de landschapszorg: de landschapsatlas, baken voor een verruimd beleid* (Brussels: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Afdeling Monumenten en Landschappen, 2001).

9
Bruno De Meulder and Michiel Dehaene (eds.), *Atlas: fascikel 1: Zuidelijk-West-Vlaanderen* (Kortrijk: Anno '02, 2002); Françoise Vermeersch and Filip Buyse (eds.) *Schelde-Landschapspark: atlas van de regio* (S.l.: Euro Immo Star, 2008); Pieter Uyttenhove and Philippe Van Wesenbeeck, *Nieuwe landschappen in Vlaanderen. Landschapsontwikkeling in Vlaanderen* (Brussels: Vlaamse Gemeenschap, Afdeling Monumenten en Landschappen, 2004).

10
Eric Frijters, David Hamers and Rainer Johann (eds.), *Tussenland* (The Hague: Ruimtelijk Planbureau Rotterdam: NAi Publishers, 2004).

Gabriele Basilico & Stefano Boeri, *Italy: Cross Sections of a Country* (Zurich: Scalo, 1998), 8.
View of the exhibition 'Italy: Cross Sections of a Country' at the 1996 Architecture Biennale in Venice/
Foto van de tentoonstelling 'Italy: Cross Sections of a Country' op de architectuurbiennale van Venetië in 1996

Het is waarschijnlijk geen toeval dat Bosma verwijst naar deze drie projecten, aangezien over elk project een atlas gepubliceerd werd die het betreffende project inbedde in het collectief geheugen over het Nederlandse landschap, terwijl de atlas tegelijkertijd het landschappelijk project verhief tot een onderneming die de natie de nodige allure bezorgde.

De meest voor de hand liggende publicatie in deze context was de *Atlas van de Nederlandse waterstad* die in 2005 gepubliceerd werd als onderdeel van de Internationale Architectuurbiënnale Rotterdam, gecureerd door Adriaan Geuze.[13] Het boek vertelt het verhaal van Nederland als een territorium dat gecreeerd werd door ingenieurs, verwikkeld in een strijd met de zee, en met het thema van de zondvloed als een permanente bedreiging. Dat verhaal wordt verteld in drie delen, die elk een geografie behandelen die met water te maken heeft: de kust, de rivieren en de polders. Voor elke geografie wordt in een aantal essays beschreven wat er op het spel staat; een 'atlas' vormt het sluitstuk van elk deel, waarbij een eclectische verzameling kaarten en beelden uit verschillende tijdsperioden de geografische entiteit documenteert.

Nauw verwant aan het verhaal over Nederland als een landschap dat gewonnen werd op de zee, is de *Atlas Nieuwe Hollandse Waterlinie.* Deze atlas doet gedetailleerd verslag van deze historische, van noord tot zuid lopende structuur die in de negentiende eeuw als verdedigingssysteem werd gebouwd door ingenieurs om de hoofdstad te beschermen tegen vijandige invallen.[14] Het doel van deze atlas is niet louter om het verhaal van deze structuur te vertellen en de relevantie ervan toe te lichten voor het huidige landschap, het hydrologische systeem, de geografie en de diverse calamiteiten die het landschap vormen. De atlas wijst er ook op hoe deze constructie geconfronteerd wordt met het hedendaagse patroon van urbanisatie.[15] Een brede waaier aan nauwkeurig en mooi getekende kaarten, samen met een reeks essays, dient dit doel. 'Met de jaren,' beweert Bernard Colenbrander, 'vervaagt de militaire inhoud van dit landschappelijke artefact en wordt de beheersing van het water (...) een dominanter thema, beter passend bij de landschappelijke zorgen van onze eigen tijd.' Hij stelt dat deze atlas zich daarbij aandient als 'feitelijk steunpunt om deze

12
Koos Bosma (red.), *Megastructure Schiphol. Design in Spectacular Simplicity* (Rotterdam: nai010 uitgevers, 2013), 200.

13
Fransje Hooimeijer, Han Meyer en Arjan Nienhuis (red.), *Atlas van de Nederlandse waterstad* (Amsterdam: SUN, 2005).

14
Bernard Colenbrander en Rita Brons (red.), *Atlas Nieuwe Hollandse Waterlinie* (Rotterdam: 010 Publishers, 2009).

15
Ibid., 86-95.

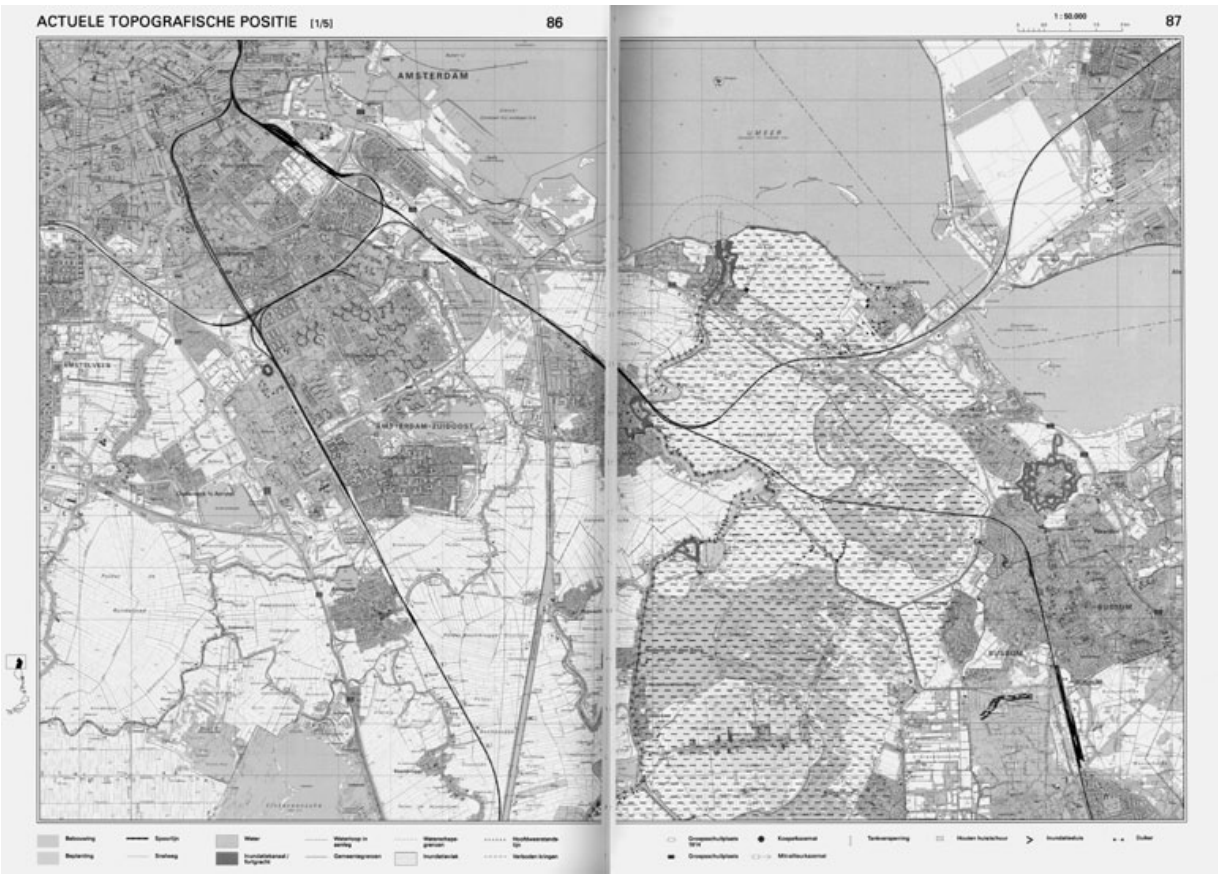

Bernard Colenbrander & Rita Brons (eds./red.), *Atlas Nieuwe Hollandse Waterlinie* (Rotterdam: 010 Publishers, 2009), 86-87. Contemporary position of the fortifications on the topographical map/Actuele positie van de Nieuwe Hollandse Waterlinie op de topografische kaart

tion of the Dutch landscape 'from within': not by publishing maps of the transformations, but by way of interviews with those people who inhabited and used this space and by way of photographs which documented their life.[11]

While the atlases mentioned above were rather occasional attempts to grasp the condition of the nebular city and its landscape, in the following years a number atlases were published in the Netherlands that aimed at making landscape part of the public debate and the collective memory in a more operative way, and these atlases seem not to have missed their objectives. In a recently published book about the history of the Dutch 'national airport' Schiphol, architecture historian Koos Bosma stated:

> In spite of its unusual location in a polder below sea level, unique surrounding landscape and the highly individual design of the airport itself, Schiphol has yet to be counted among the series of megastructures that lend the Netherlands allure: the intersection of historical axes (between the limes, the Roman Empire boundary that runs east to west, and the New Dutch Water Line, which runs north to south), the Zuiderzee project and the Delta Works.[12]

It is probably not a coincidence that Bosma refers to these three projects, since an atlas was published about each of them, inscribing them in the collective memory of the Dutch landscape while adding 'allure' to the nation.

The most evident publication in this context was the *Atlas van de Nederlandse waterstad* (Atlas of the Dutch water cities) published in 2005 as part of the International Architecture Biennale Rotterdam, curated by Adriaan Geuze.[13] The book tells the story of the Netherlands as a territory that was engineered in order to push back the sea, with the topic of the great flood as a continuous threat. This story is told in three parts – the coast, rivers and the polders – each of them dealing with a specific Dutch geography that is in close contact with water. For each geography a number of essays describes what is at stake before concluding with an 'atlas', an eclectic selection of maps from different eras documenting this geographical region.

Closely related to this story about the Netherlands as a landscape that was gained from the sea, was the *Atlas Nieuwe Hollandse Waterlinie* (Atlas of the new Dutch water line). It gives a detailed account of this historical megastructure reaching from the north to the south of Holland, as a defence system built by engineers during the nineteenth century to safeguard the capital from invasions.[14] Thereby the goal is not simply to tell the story of this structure and its relevance to the Dutch landscape dealing with the existing hydrological system, geography, the various calamities forming the landscape – but also how this construction is confronted with the contemporary pattern of urbanisation.[15] A wide range of precise and beautifully drawn maps, together with a number of essays, serves this goal. According to Bernard Colenbrander 'the military content of this infrastructure gradually vanishes and the way it dealt – or deals – with water remains as a dominant theme or topic that is related to contemporary questions about the Dutch landscape'. He claims that 'this atlas serves as a support to realise this folly' – this reintegration of the old infrastructure in the landscape.[16]

A similar exercise is made in the *Limes Atlas*, which documents the history of the limes, a defence system to protect the northern border of the Roman Empire that was constructed around 200 and gradually vanished from the surface of the territory.[17] This process is documented by a series of maps, zooming in on a number of sites in the Netherlands in the years 200, 1200, 1650, 1900 and 2000. The atlas contains short descriptions of the buildings that were part of this strategic system, while a series of essays provides historical background or suggests design strategies for the future of the limes. In the introduction of the book Janny Rodermond – director of the Creative Industries Fund NL – claims that this atlas, as part of the Belvédère project, is a tool to instrumentalise a 'consciousness about history in order to design the future of the nation'. The goal of the atlas is to improve the relation between historical knowledge – which in general focusses too much on objects – and the existing spatial context of the Netherlands in order to influence the spatial planning policy.[18]

A Matter of Genre

Since the late nineteenth century, new evolutions in science and technology made it possible to develop a 'rational eye' on the territory, as Enrico Chapel called it.[19] This resulted in numerous maps

11 Theo Baart (ed.), *Atlas van de verandering: Nederland herschikt* (Rotterdam: NAi Publishers, 2000).

12 Koos Bosma (ed.), *Megastructure Schiphol. Design in Spectacular Simplicity* (Rotterdam: nai010 publishers, 2013), 200.

13 Fransje Hooimeijer, Han Meyer and Arjan Nienhuis (eds.), *Atlas van de Nederlandse waterstad* (Amsterdam: SUN, 2005).

14 Bernard Colenbrander and Rita Brons (eds.), *Atlas Nieuwe Hollandse Waterlinie* (Rotterdam: 010 Publishers, 2009).

15 Ibid., 86-95.

16 Bernard Colenbrander, 'Inleiding', in: ibid., 7.

17 Bernard Colenbrander and MUST (eds.), *Limes Atlas* (Rotterdam: 010 Publishers, 2005).

18 Janny Rodermond, 'Voorwoord', in: ibid., 7.

19 Enrico Chapel, *L'oeil raisonné: l'invention de l'urbanisme par la carte* (Geneva: Métis Presses, 2000).

folly' – de herintegratie van de infrastructuur – 'betekenisvol te maken als nooit tevoren'.[16]

Een gelijkaardige oefening wordt gemaakt in de *Limes Atlas,* die de geschiedenis van de *limes* documenteert, een defensiesysteem dat gebouwd werd rond het jaar 200 om de noordelijke grens van het Romeinse rijk te bewaken, maar die geleidelijk uit het territorium verdween.[17] Een reeks kaarten documenteert dit proces door enkele sites in Nederland in de jaren 200, 1200, 1650, 1900 en 2000 nauwkeurig te bekijken. De atlas bevat korte beschrijvingen van de gebouwen die onderdeel waren van dit defensiesysteem, terwijl een reeks essays historische achtergrondinformatie geeft of suggesties aanreikt voor de toekomst van de *limes.* In de inleiding van het boek stelt Janny Rodermond, directeur van het Stimuleringsfonds voor Architectuur, dat deze atlas als onderdeel van het Belvedere-project een instrument is 'om met bewustzijn van de geschiedenis vorm te geven aan de toekomst van ons land. Veel historische kennis heeft betrekking op objecten en is te weinig gerelateerd aan de ruimtelijke context om impact te kunnen hebben in hedendaagse planvorming'.[18]

Een kwestie van genre

Sinds het eind van de negentiende eeuw hebben evoluties in wetenschap en techniek het mogelijk gemaakt om een 'rationele blik' op het territorium te ontwikkelen, zoals Enrico Chapel omschreef.[19] Dit resulteerde in talrijke kaarten en schema's over de ontwikkeling van de bebouwde omgeving, die probeerden de transformatie van het territorium te doorgronden en deze te delen met een breed publiek. De atlassen die hierboven besproken worden, zijn deels schatplichtig aan deze traditie. Ze zijn niet enkel het product van een nieuwe wetenschap die onze blik op het territorium herijkte en medieerde, maar ook het product van een algemeen enthousiasme over wetenschap als middel om de realiteit op een gepaste en precieze wijze te 'onthullen'.[20] Maar nu dit 'rationele oog' zijn nieuwigheid kwijtgeraakt is, en daarmee ook ten dele de kracht om aan de verbeelding van het publiek te appelleren, is het doel van atlassen en kaartenverzamelingen opgeschoven naar een meer allegorisch niveau. Meer dan ooit medieert de atlas tussen feit en

16 Bernard Colenbrander, 'Inleiding', in: ibid., 7.

17 Bernard Colenbrander en MUST (red.), *Limes Atlas* (Rotterdam: 010 Publishers, 2005).

18 Janny Rodermond, 'Voorwoord', in: ibid., 7.

19 Enrico Chapel, *L'oeil raisonné: l'invention de l'urbanisme par la carte* (Genève: Métis Presses, 2000).

20 Matthew Norton Wise (red.), *The Values of Precision* (Princeton: Princeton University Press, 1995).

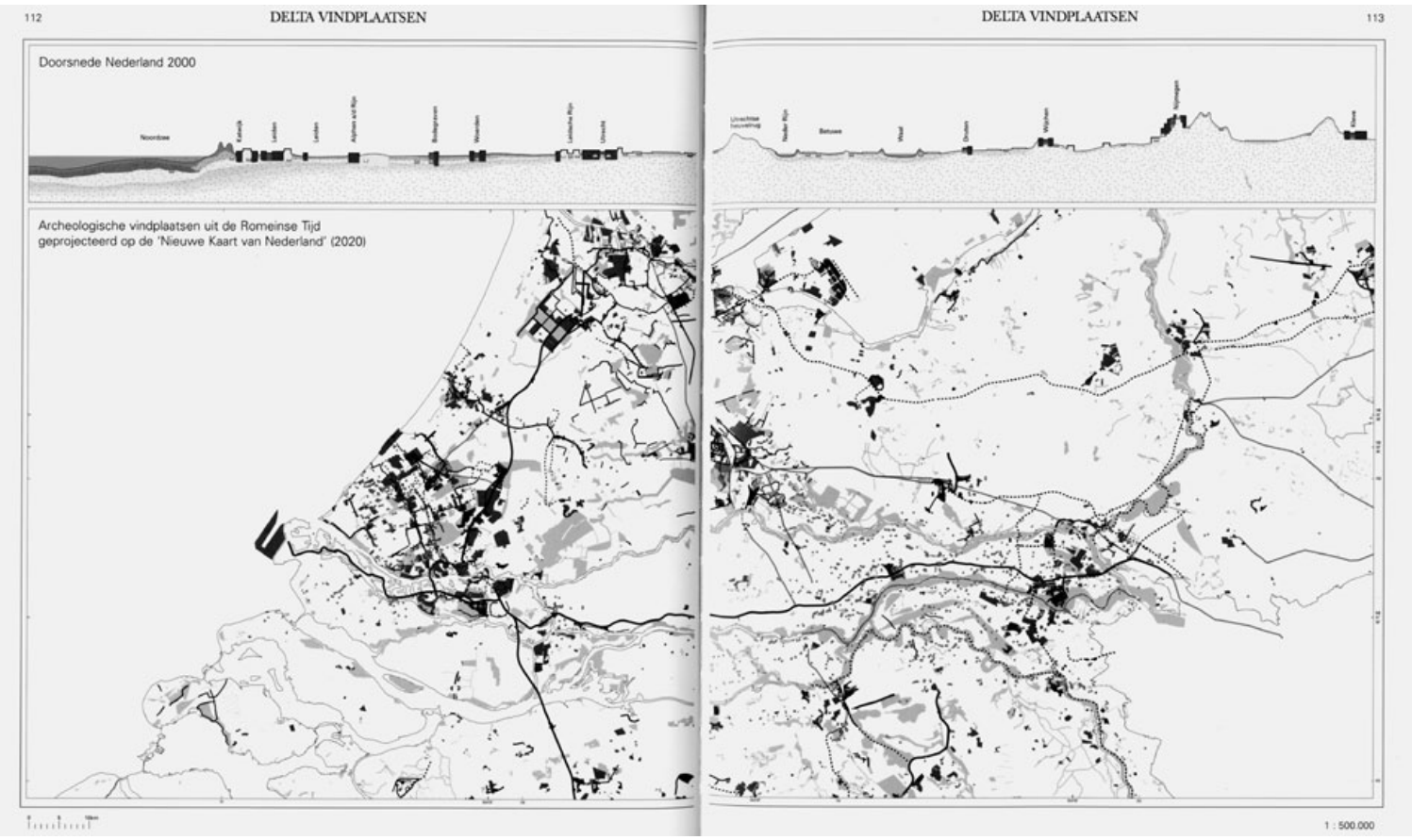

Bernard Colenbrander & MUST (eds./red.), *Limes Atlas* (Rotterdam: 010 Publishers, 2005), 112-113.
Archeological findings from the Roman Era projected on the 'New Map of the Netherlands' (2020)/
Archeologische vindplaatsen uit het Romeinse tijd geprojecteerd op de 'Nieuwe kaart van Nederland' (2020)

and schemes about the development of the built environment, as an attempt to grasp this transformation and share it with a wide audience. The atlases mentioned above are still indebted to this tradition. Those atlases and maps were not only the product of a new science that mediated our gaze at the territory, but also the product of a general conviction that this science could reveal reality in an appropriate and precise way.[20] But now that this 'rational eye' has lost its novelty and its power to activate the public's fascination, the goal of collections of maps and atlases has moved on to what could be described as a more allegorical level. More than ever before, the atlas mediates between fact and fiction, and provides a story that helps to make the complexity of reality intelligible for a wide audience.

The atlas adds an aesthetic layer to reality – by way of language, graphics, images – in order to make it more appealing and by doing so the atlas becomes a particular genre in its own right. In her text 'cities without maps' about the *favelas* in Rio de Janeiro, Beatriz Jaguaribe remarks that 'aesthetics of realism' are created by various forms of representations. In the case of the *favelas*, film is a crucial instrument that creates a 'hyperstimulation of urban culture' resulting in a 'shock of the real'.[21] It allows us to look at the city 'from within', as Basilico and Boeri argue, in a way that is hard to achieve with a collection of maps, since it submerges the beholder in the story of the film.

Recent atlases about urbanisation and landscape use a similar strategy, submerging the reader or beholder in the landscape by way of a strong narrative that appeals to the imagination, as a remedy for the lack of specificity of the contemporary landscape. Hence the growing or continuous fascination for atlases and collections of maps, even outside the discipline of urbanism (or on the edge of it), as tools to explain and make sense of the world. Collections of maps, or atlases, are considered to be appropriate occasions to develop a story about the world – and not merely about the process of urbanisation. Jerry Brotton made an attempt to write down the history of the world in 12 maps.[22] Rebecca Solnit's atlas of San Francisco documents the past and present of the city in thematic maps that are illustrations for short essays that create a

20 Matthew Norton Wise (ed.), *The Values of Precision* (Princeton: Princeton University Press, 1995).

21 Beatriz Jaguaribe, 'Cities without Maps. Favelas and the Aesthetics of Realism', in: Alev Cinar and Thomas Bender, *Urban Imaginaries. Locating the Modern City* (Minneapolis and London: University of Minneapolis Press, 2007), 100-120.

22 Jerry Brotton, *A History of the World in Twelve Maps* (London: Penguin Books, 2012).

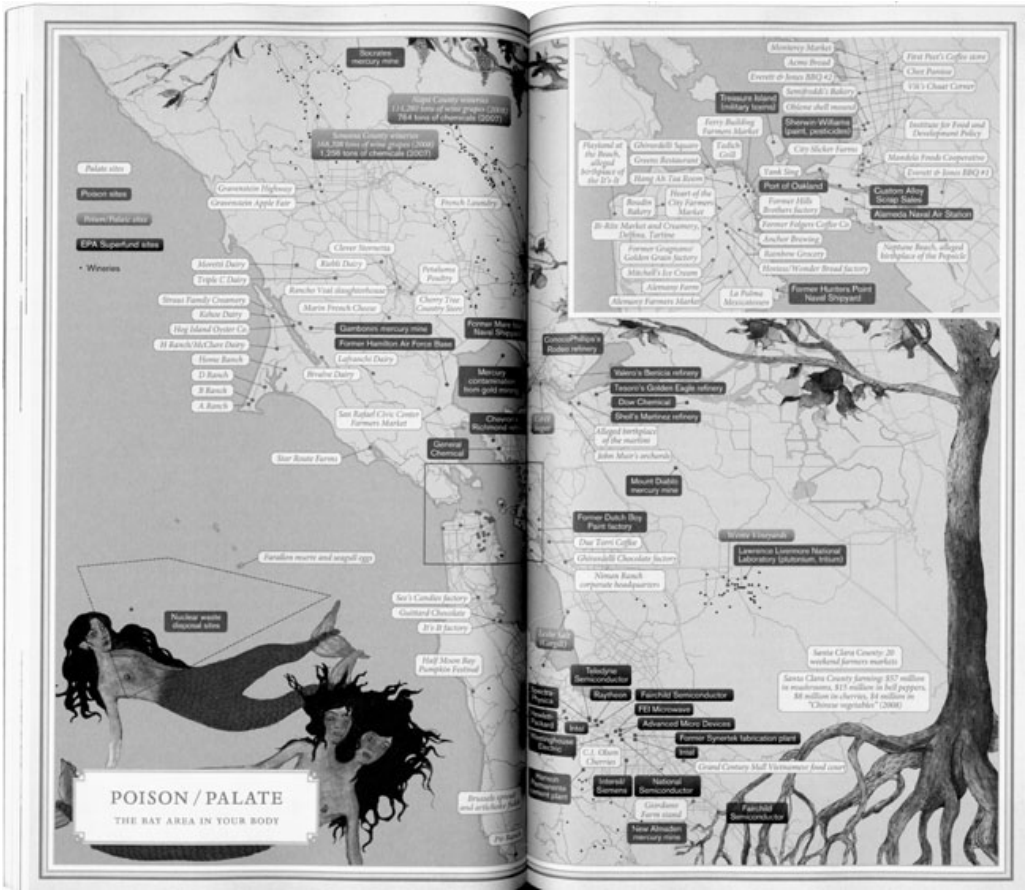

Rebecca Solnit, *Infinite City. A San Francisco Atlas* (Berkeley & Los Angeles: University of California Press, 2010), 52-53.
Map of heavily polluted sites in the San Francisco bay area / Kaart met ernstig vervuilde sites in de baai van San Francisco

fictie, en schotelt de atlas een verhaal voor dat helpt om de complexiteit van de realiteit leesbaar te maken voor een breed publiek.

De atlas voegt een esthetische laag toe aan de realiteit – door middel van taal, grafiek en beelden – om deze realiteit aantrekkelijker te maken, en zodoende wordt de atlas een genre dat volgens zijn eigen conventies handelt. In haar tekst 'steden zonder kaarten' over de *favelas* in Rio de Janeiro merkt Beatriz Jaguaribe op hoe de 'esthetiek van de realiteit' gevormd wordt door verschillende vormen van representatie. In het geval van de *favelas* is film een cruciaal instrument dat een 'hyperstimulatie van de stedelijke cultuur' creëert, wat resulteert in een 'shock van het reële'.[21] Het laat toe om 'van binnenuit' naar de stad te kijken, zoals Basilico en Boeri bepleitten, op een manier die moeilijk te evenaren is met een verzameling kaarten, aangezien de kijker ondergedompeld wordt in het verhaal en in de realiteit die door de film gegenereerd worden.

Recente atlassen over verstedelijking en landschap gebruiken een gelijkaardige strategie, waarbij de lezer of aanschouwer meegenomen wordt in het landschap aan de hand van een verhaal dat sterk tot de verbeelding spreekt, als een soort remedie voor het gebrek aan bepaaldheid van het hedendaagse landschap. Het verklaart ten dele de continue of zelfs groeiende fascinatie voor atlassen en kaartenverzamelingen, ook buiten de discipline van de stedenbouw (of op de rand ervan), als middel om de wereld uit te leggen en van betekenis te voorzien. Collecties kaarten of atlassen worden beschouwd als opportuniteiten om een verhaal te ontwikkelen over de wereld, en niet louter over het proces van verstedelijking. Jerry Brotton ondernam een poging om een geschiedenis van de wereld te schrijven aan de hand van 12 kaarten.[22] Rebecca Solnit's atlas van San Francisco documenteert heden en verleden van de stad door middel van thematische kaarten die illustraties vormen bij korte essays welke een meer suggestieve lezing van San Francisco nastreven, in een poging de broeiende atmosfeer van de stad te grijpen.[23] In Judith Schalansky's *Atlas van afgelegen eilanden* worden fictieve verhalen verteld over reële plaatsen: een aantal bestaande eilanden.[24] Het concept van het boek is daarbij aangepast aan het verhaal, zodat één bladzijde de tekening of kaart van een eiland toont, terwijl op de tegenovergelegen bladzijde – onder een tijdslijn die geografische en historische feiten weergeeft over deze reële plek – een kort verhaal verteld wordt over dit eiland. Al lezend wordt de lezer meegesleurd in een waarachtige wereld van fictieve verhalen, reizend van de ene oceaan naar de andere, heen en weer springend tussen (quasi) onbewoonde eilanden. 'Het paradijs is een eiland,' zo beweert Schalansky, en elke atlas zou een paradijs moeten zijn, een boek dat de mogelijkheid uitlokt om een nieuwe blik te ontwikkelen op het landschap, voorbij de taak van het louter representeren van een realiteit.

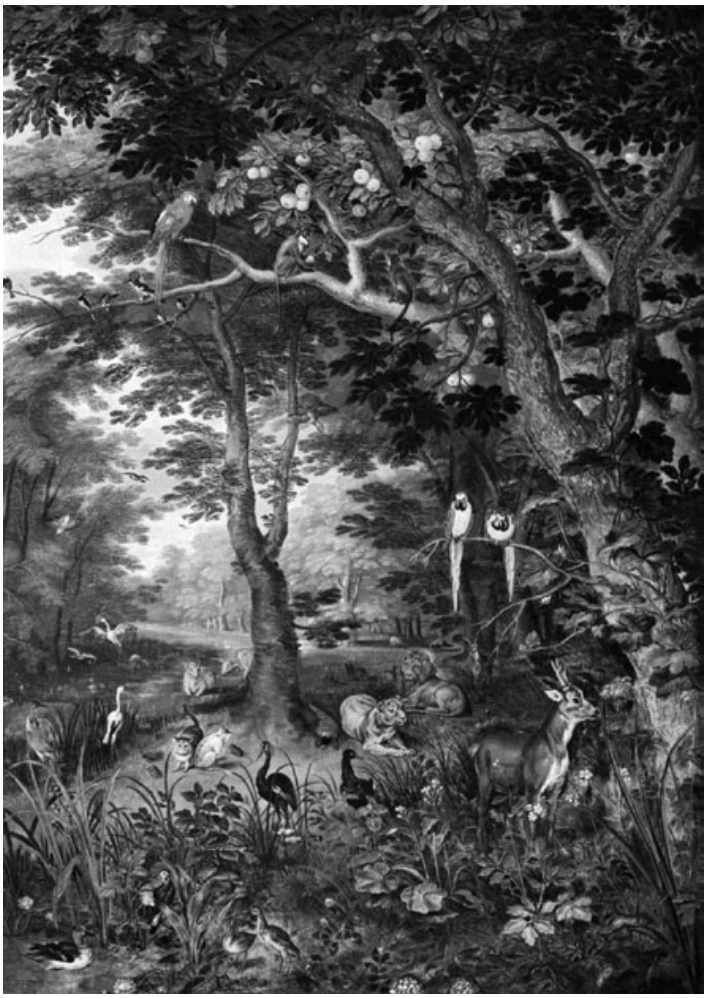

Jan Brueghel II, *Paradijs*, c. 1620
(Staatliche Museen zu Berlin, Berlin)

21
Beatriz Jaguaribe, 'Cities without Maps. Favelas and the Aesthetics of Realism', in: Alev Cinar en Thomas Bender, *Urban Imaginaries. Locating the Modern City* (Minneapolis/Londen: University of Minneapolis Press, 2007), 100-120.

22
Jerry Brotton, *A History of the World in Twelve Maps* (Londen: Penguin Books, 2012).

23
Solnit, *Infinite City,* op. cit. (noot 4).

24
Judith Schalansky, *Atlas of Remote Islands* (Londen: Particular Books, 2010).

suggestive reading of San Francisco, trying to grasp the city's bustling atmosphere.[23] In Judith Schalansky's *Atlas of Remote Islands*, fictional stories are told about real places – a number of islands that truly exist.[24] The format of the book is adapted to the story in such a way that one page shows the drawing of the Island, while the opposite page – underneath a timeline giving geographical and historical facts about this real place – a short story is told about this island. Reading through the book, the reader is indulged in a true world of fictional stories, while travelling from one ocean to the other, hopping between – nearly – uninhabited islands. 'Paradise is an island,' Schalansky claims, and each atlas should be a paradise, a book that teases out the ability to develop a new gaze at the landscape, going beyond the task of merely representing reality.

23
Solnit, *Infinite City,* op. cit. (note 4).

24
Judith Schalansky, *Atlas of Remote Islands* (London: Particular Books, 2010).

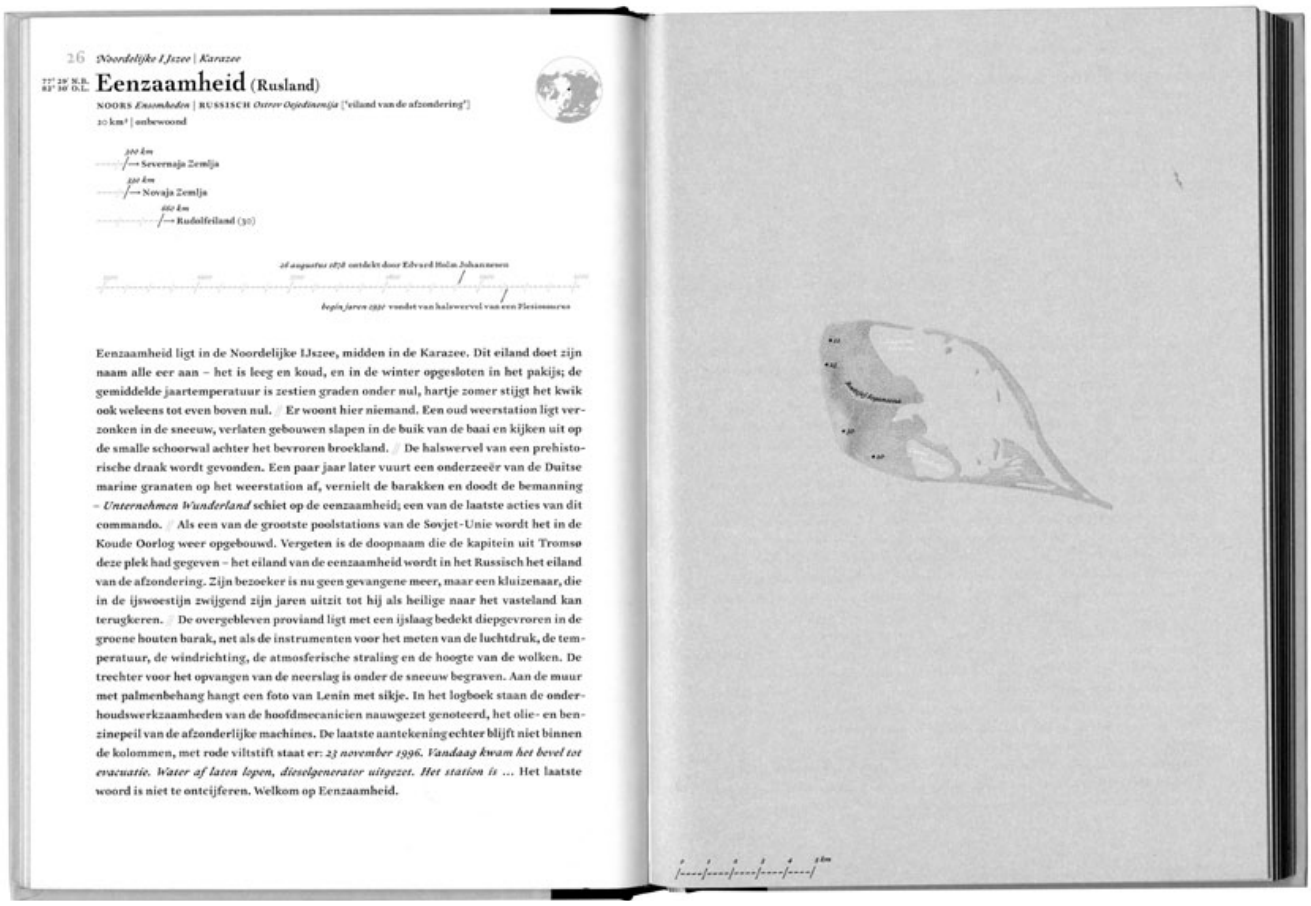
26 *Noordelijke IJszee | Karazee*

77° 29' N.B.
63° 30' O.L.

Eenzaamheid (Rusland)

NOORS *Ensomheden* | RUSSISCH *Ostrov Odjidinenija* ["eiland van de afzondering"]
10 km² | onbewoond

500 km
→ Severnaja Zemlja
550 km
→ Novaja Zemlja
660 km
→ Rudolfeiland (30)

26 augustus 1878 ontdekt door Edvard Holm Johannesen

begin jaren 1990 vondst van halswervel van een Plesiosaurus

Eenzaamheid ligt in de Noordelijke IJszee, midden in de Karazee. Dit eiland doet zijn naam alle eer aan – het is leeg en koud, en in de winter opgesloten in het pakijs; de gemiddelde jaartemperatuur is zestien graden onder nul, hartje zomer stijgt het kwik ook weleens tot even boven nul. / Er woont hier niemand. Een oud weerstation ligt verzonken in de sneeuw, verlaten gebouwen slapen in de buik van de baai en kijken uit op de smalle schoorwal achter het bevroren broekland. / De halswervel van een prehistorische draak wordt gevonden. Een paar jaar later vuurt een onderzeeër van de Duitse marine granaten op het weerstation af, vernielt de barakken en doodt de bemanning – *Unternehmen Wunderland* schiet op de eenzaamheid; een van de laatste acties van dit commando. / Als een van de grootste poolstations van de Sovjet-Unie wordt het in de Koude Oorlog weer opgebouwd. Vergeten is de doopnaam die de kapitein uit Tromsø deze plek had gegeven – het eiland van de eenzaamheid wordt in het Russisch het eiland van de afzondering. Zijn bezoeker is nu geen gevangene meer, maar een kluizenaar, die in de ijsweestijn zwijgend zijn jaren uitzit tot hij als heilige naar het vasteland kan terugkeren. / De overgebleven proviand ligt met een ijslaag bedekt diepgevroren in de groene houten barak, net als de instrumenten voor het meten van de luchtdruk, de temperatuur, de windrichting, de atmosferische straling en de hoogte van de wolken. De trechter voor het opvangen van de neerslag is onder de sneeuw begraven. Aan de muur met palmenbehang hangt een foto van Lenin met sikje. In het logboek staan de onderhoudswerkzaamheden van de hoofdmecanicien nauwgezet genoteerd, het olie- en benzinepeil van de afzonderlijke machines. De laatste aantekening echter blijft niet binnen de kolommen, met rode viltstift staat er: *23 november 1996. Vandaag kwam het bevel tot evacuatie. Water af laten lopen, dieselgenerator uitgezet. Het station is* ... Het laatste woord is niet te ontcijferen. Welkom op Eenzaamheid.

Judith Schalansky, *De atlas van afgelegen eilanden* (Atlas of remote islands) (Utrecht: Uitgeverij Signatuur, 2014), 26-27. Description and map of the uninhabited island 'Eenzaamheid' (Loneliness) in the Arctic Ocean / Beschrijving en kaart van het onbewoonde eiland 'Eenzaamheid' in de Noordelijke IJszee